

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Ємельяненко Ганни Дмитрівни
"Екзистенціальна теологія: філософські засновки
і особливості концептуалізації",

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук
за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

1. Актуальність теми дисертації

XX століття – епоха ключових трансформацій та змін. Дві Світові війни, абсолютний переділ державних кордонів, трансформації фундаментів економіки тощо змінили світ. Зміни відбулись і в релігійному житті людства. Глобалізація спричинила тісні контакти між представниками різних релігій, що було немислимим в попередні століття; секуляризація знищила колишні релігійні центри, а міграція і місійна робота спричинили поширення давніх релігій у нових регіонах. Зміни стали настільки масштабними, що релігійна палітра трансформувалась до невпізнання. Втім, найважливішими були зміни в самоусвідомленні релігій. Заново поставити питання про власну ідентичність і спробувати відповісти на нього у світлі нової дійсності була вимушена кожна релігія без винятку. Ці питання повстали і перед християнством. Виникнення нових богословських шкіл спостерігається в усіх напрямках християнства. Традиційні християнські конфесії відмовились від багатостолітніх "бастіонів", які вставляли філософсько-богословську думку в нормативні рамки, та відкрилися новим викликам, налаштувалися на переосмислення свого ставлення до інновацій та початку проповіді Слова Божого мовою нової філософії. Переломним моментом у розвитку католицької думки став Другий Ватиканський Собор. У протестантизмі цей процес був більш еволюційним, і момент змін у протестантському богослов'ї не піддається чіткому визначенню.

Нові віяння у богослов'ї та релігійній філософії дали початок численним школам, які творчо переосмислили звичні для християн аспекти релігійного

життя. Особливістю християнського богослов'я XX століття став його поворот до людини. При цьому предметом зацікавлень богословів стала не ідеальна людина як ціль духовного життя, а реальна людина, грішна і немічна, з її природними людськими рисами. Богослови почали звертати більше уваги на те, що відбувається в людській душі, аніж на те, якою вона повинна бути. Так, богослов'я стало антропологічним та екзистенціальним.

Зміни, які відбулись у релігійній думці, потребують ретельного аналізу релігієзнавців. Дисертація Ємельяненко Г.Д. є одним із важливих кроків у його здійсненні. Впродовж останніх років в українському релігієзнавстві тема інновацій у християнському богослов'ї стала провідною. Ця тема піднята в численних наукових публікаціях і декількох фундаментальних дисертаціях. Проте вивчення поставленої проблеми все ще далеке від завершення. Ця тема багатогранна і потребує різностороннього вивчення. Тому повне розкриття трансформаційних процесів у християнській думці породжуватиме подальші дослідження. З особливим захопленням необхідно зазначити, що тема інновацій у християнському богослов'ї вивчається в українському релігієзнавстві ґрунтовно, якісно і плідно. Представлена дисертація зайняла чільне місце у цьому дискурсі. Кожна наступна робота піднімає все глибші її пласти, а дискусія навколо вказаної теми є взірцем командної науково-дослідної роботи. Ця тема вже породила у вітчизняному богослов'ї стійку традицію і наукову школу. Яскравим прикладом цього є факт, що тема дисертації Ємельяненко Г.Д. знаходиться в тому самому проблемному полі, що й дисертація її наукового консультанта. Такий спосіб формування наукових традицій відповідає загальносвітовим стандартам наукової роботи і свідчить про творення творчих наукових шкіл, не обтяжених зайвою інституційністю.

Незважаючи на активний дискурс, темою якого сучасна християнська думка, дисертантка зуміла побачити у ньому прогалини та заповнити їх власним дослідженням. Актуальність теми дослідження не викликає сумнівів

ані у світлі вітчизняного релігієзнавства, ані в контексті зарубіжних досліджень.

2. Виконання поставлених завдань

Формуючи перелік завдань, які дисертантка поставила перед своїм дослідженням, вона логічно і вміло охопила все проблемне поле, визначене об'єктом і предметом дослідження. Проведений у дисертації аналіз християнської екзистенціальної теології відштовхується від двох полюсів думки – філософсько-богословських надбань Сьорена К'єркегора та Мартіна Гайдеггера. Поставленому перед роботою завдання "дослідити зміни світоглядно-філософських (онтологічних, гносеологічних та антропологічних) засад теологічного мислення у процесі формування к'єркегоріанського напрямку екзистенціальної теології" (С. 30) присвячений другий розділ дисертації. Авторка дослідження простежила ідейні зв'язки між К'єркегором та його попередниками. Дисертантка слушно наголошує, що позиція фундатора екзистенціалізму формувалась як протест проти викривлень істинного християнства: "І теологію Лютера, і пієтизм, і романтизм Шляйєрмахера, і ідеалізм Гегеля К'єркегор бачив в одній історичній лінії зростаючого спотворення первісного християнства" (С. 114). Водночас, К'єркегор послуговувався деякими їхніми ідеями, зокрема "інтенції С. К'єркегора багато у чому впливають з позиції, представленої А. Річлем" (С. 119). Аналіз ідей датського мислителя дисертантка підсумовує словами: "Перетворюючи людину на головний предмет своєї есеїстично-філософської і проповідницької літератури, С. К'єркегор розвертає спрямування сучасного для нього релігійного (і початки теологічного) мислення у бік його антропологізації" (С. 140).

У пунктах 2.1 і 2.2. дисертантка провела детальний аналіз ідей К'єркегора, звертаючись як до джерел, так і до досліджень творчості датського мислителя. Успішним виконанням завдань, поставлених перед дисертацією, є висвітлення ідейних зв'язків між К'єркегором та Бартом і Бердяєвим. Ідейним зв'язкам

концепцій К'еркегора і Барта присвячений пункт 2.3. В ході проведення порівняльного аналізу концепцій двох мислителів, дисертантка виразила обґрунтовану критику їхнього зв'язку, заперечуючи усталене переконання, що Карл Барт був прямим послідовником К'еркегора. При цьому дослідниця і не заперечує повністю їхнього зв'язку, стверджуючи, що теза про ідейні впливи К'еркегора на Барта "справджується лише частково" (С. 165), і то "лише у перший період формування світогляду К. Барта" (С. 165). Натомість його концепція "повністю трансформується в період остаточного завершення легітимації його теологічного вчення" (С. 165).

Розлогий аналіз ідейних зв'язків К'еркегора і Бердяєва є темою пункту 2.4. Ретельно вивчивши спадок Бердяєва, дослідниця характеризує його не послідовником, а однодумцем К'еркегора, оскільки сприйняття К'еркегорових ідей Бердяєвим стали наслідком вільного формування власної позиції, яка була однозгідною з позицією датського мислителя. "На відміну від К. Барта, М. Бердяєв до екзистенціалізації християнства йшов власним шляхом" (С. 202). Дослідниця наголошувала, що, на відміну від Барта, який у пізньому періоді своєї діяльності відмовився від К'еркегорових ідей, Бердяєв з плином часу все більше звертався до них: "На відміну від К. Барта, який в останній період своєї діяльності прийшов до висновку про неприйнятність ідейної спадщини С. К'еркегора для подальшої розбудови християнської теології, М. Бердяєв виявився і провозвісником необхідності К'еркегорової "революції" у християнстві" (С. 192).

Третій розділ дисертації присвячений іншому напрямку екзистенціальної теології, заснованому Мартіном Гайдеггером. У двох перших підрозділах цього розділу проведений ретельний аналіз Гайдеггерових ідей, які значною мірою як антитеза до традиційної схоластичної метафізики: "Гайдеггерівська критика і метафізики, і онто-теології й була спрямована на те, щоби показати, що теологічна орієнтація філософії та непродумане застосування філософських категорій в теології призвели до неможливості постановки сутнісних питань" (С. 239). Підрозділ 3.3. присвячений аналізу наукового

доробку Рудольфа Бультмана, який намагався продовжити ідеї Гайдеггера. Бультман відзначав, що християнство потребує нової інкультурації, яка повинна полягати у деміфологізації та екзистенціальній інтерпретації Слова Божого. Фактично, створена Бультманом програма була спробою застосувати теоретичні ідеї Гайдеггера до практики християнської проповіді. Інтерпретації ідей Гайдеггера італійським мислителем Джанні Ваттімо присвячений підрозділ 3.4.

В четвертому розділі дослідниця перенеслась до традиції екзистенціальної теології у США. Багато уваги в цьому розділі присвячено творчому доробку Пауля Тіллаха, німецькому протестантському богослову, який під час Другої Світової війни мігрував до США і став фундатором поширення ідей екзистенціалізму в Америці. Ретельно проаналізувавши роботи Тіллаха, дисертантка вказує на особливості мислення цього вченого, які відрізняють його від європейських екзистенціалістів: "На нашу думку, цілком очевидним у даному випадку є те, що позиція американського мислителя суттєво відрізняється від подібної позиції та інтерпретацій проблеми "класиками" екзистенціалізму тим, що зберігає "параметри науковості" і філософії, і теології як певних систем людського знання" (С. 310).

На загал, поставлені перед дисертаційним дослідженням мета і завдання повністю виконані. Глибокий аналіз ідей богословів-екзистенціалістів, проведений у роботі має як теоретичне, так і практичне значення. Він спроможний заповнити прогалини у вивченні проблемного поля дисертації у вітчизняній релігієзнавчій науці, послужити вихідним матеріалом для подальших досліджень, а також бути використаним для ретельного вивчення екзистенціалізму у спеціалізованих навчальних курсах.

3. Зауваження та недоліки роботи

Незважаючи на високу наукову якість дисертації Ємельяненко Г.Д., виконання нею поставлених перед роботою завдань, новизну отриманих результатів та обґрунтованість висновків, щодо роботи слушно висловити

декілька зауважень. Наявність цих прогалин не знижує цінності та якості роботи, а їх підкреслення покликане сформувати напрямні для подальших досліджень поставлених у роботі проблем.

Перше (технічне) зауваження. Вже у Вступі до роботи дисертантка згадує низку прізвищ вітчизняних учених, які розглядали суміжні теми до проведеного дослідження. В цьому переліку зокрема згадуються такі імена як А.О. Баумейстер, І.В. Богдановський, І.В. Богачевська, П.Л. Яроцький, І.Б. Остащук, П.Ю. Павленко, О.Н. Саган, М.М. Черенков, О.М. Шепетяк, А.В. Арістова, В.Є. Єленський, Є.А. Харьковщенко, В.І. Докаш, І.Б. Остащук. Було би доречно висвітлити, у яких саме працях цих авторів висвітлюються ті ідеї, які дисертантка вважає корисними для своєї теми. Проте, на жаль, ані в тексті, ані у списку використаної літератури не згадується жодної роботи деяких із перелічених авторів. Зокрема на сторінці 32 сказано: "В дисертаційному дослідженні були використані... методологія та методика, застосована у працях А.В. Арістової,... П.Л. Яроцького та інших", але ніде в роботі не в'яснено, про які роботи цих дослідників йдеться. На сторінках 31-32 сказано: "Дисертант також спирався на досвід релігієзнавчого аналізу, застосованого у монографічних і дисертаційних працях... В. І. Докаша", але цією згадкою аналіз робіт проф. Докаша завершується.

Втім, справедливість вимагає наголосити, що у представлений роботі формальні та непотрібні переліки прізвищ, якими рясніють вітчизняні дисертації, зведені до мінімуму. Окрім згаданих вище декількох авторів, роботи яких не отримали достатнього вивчення в дисертації, інші джерела та наукові праці стали предметом відмінного аналізу.

Друге (змістовне) зауваження. Темою дисертації є екзистенціальна теологія. У Вступі до дисертації екзистенціальна теологія презентується як загальнохристиянське явище, яке охопило всі напрямки християнства. З цим підходом неможливо не погодитись, позаяк богословська думка ХХ-ХХІ століть характеризується своєю позаконфесійністю. Напрями, які виникали у протестантизмі, відразу ж знаходили своїх прихильників серед католиків, а

напрями, які виникали в католицизмі, жваво підхоплювались протестантами. Однак, після прочитання дисертації виникає враження, що екзистенціальна теологія є суто протестантським явищем, яке спричинило незначні відгомони у католицизмі і православ'ї. Безперечно, дисертантка присвячує немало уваги аналізу ідей Гайдеггера та Бердяєва, виділяючи їм окремі підрозділи. Втім екзистенціальна теологія в католицизмі назагал залишається недостатньо розкритою. Чи можливі досягнення Другого Ватиканського Собору та весь католицький аджорнаменто без вагової ролі екзистенціальної теології та антропологізації католицької богословської думки? Чи були б можливими домінуючі тенденції сучасного католицького богослов'я поза екзистенціалізмом? Ці питання залишаються відкритими у дослідженні.

Втім прогалини у висвітленні впливу екзистенціальної теології на католицьку думку сучасності, наявні у дисертації, не викликають подиву, оскільки в одній роботі неможливо охопити все. Представлена дисертація є ваговою складовою у серії досліджень екзистенціальної теології в рамках вітчизняного релігієзнавства, а тому вона охоплює чітко визначений сегмент, який отримав у роботі повне вивчення і аналіз. Тому це зауваження покликане не применшити роль проведеного в дисертації дослідження, а вказати на подальші перспективи досліджень у цій галузі.

Третє (змістовне) зауваження. На сторінці 310, де дисертантка аналізує ідеї Т. Альтицера, сказано: "У ті часи, коли християнська теологія обмежувала себе метафізичним, абстрактним і концептуальним розумінням феномену Бога, вона, за словами американського мислителя, була відчужена від мови Біблійної віри. Діалектичне ж мислення проникало у християнську теологію протягом історії її розвитку лише двічі: в Августиніанському вченні про природу і благодать, і в лютерівському розумінні закону і Євангелія. Обидва ці досягнення християнської діалектичної теології були водночас і біблійними, і сучасними для свого часу: вони будувалися на біблійній основі і відтворювали новий історичний етап розвитку віри; і кожне з них готувало ґрунт для революційних за своєю сутністю змін в християнстві". Ця цитата

викликає декілька запитань. По-перше, тема "богословської революції" неодноразово повторюється у дисертації. Втім залишається незрозумілим, у чому саме відбулась революція. Якщо Августин презентує "новий історичний етап розвитку віри", як сказано у наведеній цитаті, то коли ж тривав її старий етап? Чи існував у католицькому богослов'ї період, на який би Августин не справляв визначальне значення? Якщо ж ідеї Августина впродовж усієї історії західного богослов'я були ключовими, то чи можна їх назвати революційними? По-друге, термін "феномен Бога" суперечить християнству. Для християнина Бог – не феномен. Він є основою віри і найглибшим сенсом буття, а не миттєвим і випадковим явищем. По-третє, важко погодитись, що богословська думка минулих епох "була відчужена від мови Біблійної віри". Надмірна критика минулого, яка присутня в роботах сучасних богословів, не має підстав вважатися великим досягненням. Зазвичай, автор критикує попередників не тоді, коли попередники погані, а тоді, коли усвідомлює, що не дотягує до їхнього рівня.

Ці три запитання, породжені наведеною цитатою, звернені не до дисертантки, а до тих авторів, доробок яких вона аналізує. Однак, дисертантці доречно було би в роботі висловити власне ставлення до цих ідей та дати їм вичерпну оцінку.

4. Висновок

Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені дисертанткою у достатній кількості монографій та публікацій. Кількість та якість публікацій відповідають офіційним вимогам ДАК МОН України щодо апробації та поширення результатів дисертаційних досліджень, а також традиціям, що склалися в українській науковій практиці. Також дисертація була достатньо апробована в рамках наукових конференцій. Дисертація Ємельяненко Ганни Дмитрівни "Екзистенціальна теологія: філософські засновки і особливості концептуалізації" є завершеною науковою працею, що присвячена актуальній

проблемі сучасного релігієзнавства, і містить нові, науково обґрунтовані теоретичні результати.

Загальні висновки дисертації корелюють з відповідними висновками підрозділів роботи; дисертантка виважено оцінила теоретичну і практичну значимість отриманих результатів. За структурою та оформленням автореферат дисертації цілком відповідає встановленим критеріям до таких робіт; зміст автореферату є ідентичним щодо основних положень дисертаційного дослідження.

В цілому робота відповідає чинним вимогам до докторських дисертацій, а її автор – Ємельяненко Г.Д. заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент:

доктор філософських наук, доцент

професор кафедри філософії

Київського університету імені Бориса Грінченка **Шепетяк О.М.**

